

Γιάννη Τζαβάρα
Καθηγητή Πανεπιστημίου Κρήτης

Φιλοσοφία της παιδείας στον Ηράκλειτο

Ξεκινώ με την υπόθεση ότι έχει πια παρέλθει η εποχή που με άκριτο τρόπο οι Προσωκρατικοί στοχαστές θεωρούνταν «φυσικοί» φιλόσοφοι, με το νόημα ότι ασχολήθηκαν αποκλειστικά ή κυρίως με τα φύσει όντα. Αυτή η προκατάληψη βασιζόταν στην πεποίθηση ότι εκείνοι που επικεντρώθηκαν για πρώτη φορά στα ανθρώπινα όντα ήταν οι Σοφιστές. Μετά από προσεκτικότερη και απροκατάληπτη ανάγνωση θα πρέπει να μας είναι πια ξεκάθαρο ότι και οι πριν από τους Σοφιστές φιλόσοφοι ενδιαφέρθηκαν έντονα για τα ανθρώπινα, μελέτησαν την ανθρώπινη ύπαρξη, ζωή, κοινωνία, συμπεριφορά, θρησκεία, ηθική κλπ. και μας κληροδότησαν ανεπανάληπτες διαπιστώσεις πάνω σ' αυτά. Είναι λοιπόν εύλογο να διερευνηθεί εις βάθος και η προσωκρατική φιλοσοφία της παιδείας. Εάν, μάλιστα, προϋποθεθεί ότι οι Προσωκρατικοί ενδιαφέρθηκαν για το σύνολο των όντων, αφενός των φυσικών και των μεταφυσικών, αφετέρου των φυσικά και των τεχνητά παραγόμενων, μπορεί εκ προοιμίου να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η *παιδεία* λειτούργησε μέσα στη σκέψη τους ως κομβικό σημείο ανθρώπινης τέχνης, στο οποίο διασταυρώνονται όχι μόνο οι (σημερινές) έννοιες της φύσης και της τέχνης αλλά επίσης οι (σημερινές) έννοιες της ανθρώπινης φύσης και της εκείθεν του ανθρώπου φυσικής ολότητας. Επιχειρώντας παρακάτω να ελέγξω αυτή την υπόθεση, θα ανιχνεύσω την ηρακλείτεια φιλοσοφία της παιδείας μέσα από μια τριπλή εννοιολόγηση.

1. Η πολεμική κατά των απαίδευτων και ανεπίδεκτων μάθησης

Από την πρώτη κιόλας διασωσμένη πρότασή του, το σύγγραμμα του Ηράκλειτου εκδηλώνει μια φανερή αγανάκτηση για τους απαίδευτους ανθρώπους. Αλλά και σε μια σειρά άλλων χωρίων ο Εφέσιος στοχαστής δεν χάνει ευκαιρία να εκδηλώνεται υποτιμητικά για τους ανθρώπους που δεν έχουν ικανοποιητική μόρφωση. Λέει αρχικά (απόσπ. Β 1 Diels-Kranz):

«Τον λόγο, αυτό που είναι, πολλοί άνθρωποι εξακολουθητικά αδυνατούν να τον κατανοήσουν, είτε πριν τον ακούσουν είτε αφού πρώτα ακούσουν»¹.

Σε ποιον «λόγο» αναφέρεται εδώ ο Ηράκλειτος; Έχουν πολλά ειπωθεί για την ηρακλείτεια έννοια του λόγου. Πολλοί ερμηνευτές κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι ο λόγος είναι η ηρακλείτεια διδασκαλία. Αναφέρονται επίσης οι πολλές σημασίες που είχε αυτή η λέξη στην αρχαία Ελλάδα, κι επιχειρείται μια επιλογή μέσα από αυτή την πληθώρα σημασιών. Έτσι παραβλέπονται όμως τα συμφραζόμενα, με τα οποία πετυχαίνουμε μια επαρκή ιδέα του τι θα πρέπει να εννοούσε ο αρχαίος στοχαστής. Ας δούμε τα συμφραζόμενα.

---

¹ Του δε λόγου τούδ' εόντος αιεί αζύνετοι γίνονται άνθρωποι και πρόσθεν ή ακούσαι και ακούσαντες το πρώτον. Για τις λεκτικές αμφισημίες αυτής της πρότασης παραπέμπω στο βιβλίο του Ευάγγελου Ρούσσου: *Ηράκλειτος (Περί φύσεως)*. Νέα έκδοση, «Παπαδήμας», Αθήνα 1987, σελ. 25-30, έστω και αν δεν συμφωνώ με όλες τις εκτιμήσεις αυτού του συγγραφέα. Είναι πάντως γνωστό ότι ήδη ο Αριστοτέλης είχε προβληματιστεί πάνω στα σημεία στίξης που μπορούν να μπου σ' αυτό το χωρίο γράφοντας (*Ρητορική* 1407b 11-18): «Στα κείμενα του Ηρακλείτου είναι δύσκολο να μπου σημεία στίξης, διότι δεν είναι φανερό σε τι πρόκειται η κάθε λέξη, στην κατοπινή ή στην πρωτύτη· όπως στην αρχή του συγγράμματος· διότι λέει 'του δε λόγου τούδ' εόντος αιεί αζύνετοι γίνονται άνθρωποι'. Δεν είναι φανερό με ποια λέξη πρέπει να συνταχθεί το 'αιεί'».

Ο λόγος επεξηγείται αφενός ως «αυτό που είναι», αφετέρου ως κάτι που ακούγεται. Το ότι ο λόγος ταυτίζεται με αυτό που είναι, είναι μια πεποιθήση που συναντάται ήδη στον Παρμενίδη, ο οποίος ταυτίζει ρητά το λέγειν, το νοεῖν και το Εἶναι σε έναν από τους πιο βαρυσήμαντους στίχους φιλοσοφικής ποίησης² κι έχει αναπτύξει εκτεταμένα το νόημα του «εόντος», αυτού που είναι. Από εκείνη την ανάπτυξη προκύπτει ότι το Εἶναι μέσα στη φιλοσοφική παράδοση δεν ήταν κάτι κοινότοπο, αλλά κάτι μεγαλοπρεπές και θεοπρεπές. Το λέγειν που αντιστοιχεί προς αυτό το Εἶναι θα πρέπει επίσης να φέρει κάποια ἰχνη μεγαλοπρέπειας. Προφανώς δεν πρόκειται για κάποιες εκλαϊκευμένες γνώσεις που αναλαμβάνει να μεταδώσει στους μαθητές του ένας τυχαῖος δάσκαλος.

Ο λόγος συνίσταται σε ένα τόδε-Εἶναι (τούδε). Αυτό δηλώνει ότι ο λόγος ριζώνει στην πραγματικότητα, όσο υψηλά και αν βρίσκεται αυτή, και ότι αυτή η πραγματικότητα είναι δακτυλοδεικτούμενη για όποιον ξέρει να βλέπει. Ο λόγος δεν είναι κάτι μακρινό και «μεταφυσικό», αλλ' αφορά τη φύση των όντων που βρίσκονται εγγύτατα. Αυτή τη φύση δεν αρκεί να τη βλέπει κανείς, χρειάζεται και να την ακούει. Πρόκειται αναμφισβήτητα για διδασκαλία, κατά την οποία ένας δάσκαλος μυεί τον μαθητή, και που αν έχει τα μάτια και τα αυτιά ανοιχτά, ο μαθητής θα πρέπει να μπορεί να ιδεί και να ακούσει. Μπορούν όμως όλοι;

Ο Ηράκλειτος αρνείται στους πολλούς ανθρώπους αυτή τη δυνατότητα. Η διδασκαλία δεν είναι για τ' αυτιά των πολλών, όχι επειδή ο δάσκαλος δεν καταδέχεται να την διαδώσει, αλλά επειδή αυτοί είναι ανεπίδεκτοι. Ας προσεχθεί το επίθετο που χρησιμοποιείται: «αζύνετοι». Σημαίνει ότι πολλοί άνθρωποι δεν μπορούν να καταλάβουν³ και γι' αυτό παραμένουν χωρίς σύνεση, φρόνηση και σοφία. Σε μια από τις ψευδεπίγραφες Επιστολές που αποδίδονται στον Ηράκλειτο (4, 2 έκδ. Ταράν) λέγεται κάτι παρόμοιο:

«Εάν εσείς δεν καταλαβαίνετε τα γράμματα, δεν είναι δικό μου φταίξιμο που είστε απαίδευτοι. Να κατανοήσετε τη σοφία και να συνετισθείτε»⁴.

Ο πιθανότατα μεταγενέστερος συγγραφέας, που έγραψε αυτή τη φράση βάζοντάς την στο στόμα του Ηρακλείτου, θεώρησε ότι η μη-κατανόηση, την οποία επιτιμά ο Ηράκλειτος, είναι αποτέλεσμα απαιδευσίας (απαίδευτον). Αλλά στο ηρακλείτειο απόσπ. Β 1 λέγεται κάτι ακόμα χειρότερο: ότι ακόμα και αφού ακούσουν τη σοφή διδασκαλία, πολλοί άνθρωποι παραμένουν ασύνετοι. Προς αυτούς τους ανεπίδεκτους ανθρώπους ο Ηράκλειτος έχει έτοιμο ένα ολόκληρο υβρεολόγιο: τους παρομοιάζει με σκυλιά (κύνες, απόσπ. Β 97), με γουρούνια (ύες, απόσπ. Β 13), με γαιδάρους (όνους, απόσπ. Β 9), με νεκρούς (νέκνες, απόσπ. Β 96), με κτήνη (κτήνεα, απόσπ. Β 29), με κοιμισμένους (κοιμωμένων, απόσπ. Β 89). Ο άνθρωπος που φοβάται να ακούσει τη διδασκαλία αλλά και που οποτεδήποτε την ακούσει εξακολουθεί να φοβάται, είναι κατά τον Ηράκλειτο βλάκα (βλαξ, απόσπ. Β 87).

Πώς δικαιολογεί ο Ηράκλειτος την τόσο περιφρονητική του στάση για τους απαίδευτους; Ας δούμε ένα βασικό του χωρίο (απόσπ. Β 34):

«Οι ασύνετοι, ακόμα και αν ακούσουν, είναι σαν τους κουφούς: το λέει και η παροιμία: παρόντες απόντες»⁵.

Εδώ γίνεται φανερό ότι η κριτική που ασκεί ο Ηράκλειτος στους πολλούς απαίδευτους και ανεπίδεκτους μάθησης δεν αφορά τα αισθητήρια όργανά τους, γιατί

² Δες Παρμενίδη απόσπ. Β 6, 1:

χρη το λέγειν τε νοεῖν τ' εὖν ἔμμεναι.

(= «Ανάγκη ο λόγος και ο νους και το Εἶναι να είναι»).

³ Στο απόσπ. Β 51 ο Ηράκλειτος λέει σαφέστερα: *ου ζυνιάσιν* = «δεν καταλαβαίνουν».

⁴ *Αν δε υμείς αζυνετείτε γράμματα, ουκ εμή ασέβεια το υμών απαίδευτον. Μανθάνετε σοφίην και συνίετε.*

⁵ *Αζύνετοι ακούσαντες κωφοῖσιν εὐόκασι· φάτις αυτοῖσι μαρτυρεῖ παρεόντας απείναι.*

αυτοί σίγουρα ακούν και διαθέτουν άφθονες αισθητηριακές εμπειρίες. Αλλά κι αφού ακούσουν μοιάζουν με κουφούς, προφανώς επειδή δεν επεξεργάζονται τα ακούσματα με τη νόησή τους. Η άκριτη πρόσληψη μαθημάτων δεν είναι μάθηση. Όσοι δεν σκέπτονται, παραμένουν «ασύνετοι». Η βασική μομφή του Ηρακλείτου αφορά λοιπόν την έλλειψη νοητικής επεξεργασίας και άρα κριτικής στάσης απέναντι στα προσλαμβανόμενα.

Μήπως αναδεικνύεται εδώ μια υποτίμηση της αίσθησης (και μάλιστα της ακοής) ως διδακτικού μέσου; Μια τέτοια υποτίμηση δεν ήταν κάτι πρωτότυπο στην εποχή του Ηρακλείτου. Ήδη ο Επίχαρμος είχε πει ότι ο νους είναι αυτός που παίζει τον ουσιώδη ρόλο τόσο στα βλεπόμενα όσο και στα ακουγόμενα, ενώ από μόνα τους τα αυτιά και τα μάτια ούτε ακούν ούτε βλέπουν (απόσπ. 12: *νους ορή και νους ακούει· τάλλα κωφά και τυφλά*). Αυτή η διατύπωση περιέχει μια υπερβολή, διότι ασφαλώς ο νους δεν μπορεί ποτέ να υποκαταστήσει τα οπτικά και ακουστικά όργανα, ούτε αυτά τα όργανα – όσο είναι υγιή – μπορούν να εκληφθούν ως κωφά και τυφλά. Έτσι ο Ηράκλειτος δεν επιτίθεται ενάντια στα ίδια τα αισθητήρια όργανα, αλλά ενάντια στην κακή τους χρησιμοποίηση. Οι «ασύνετοι» του ηρακλείτειου αποσπ. Β 34 ακούν πολύ καλά, αλλά επειδή δεν εμβαθύνουν νοητικά, μοιάζουν με τους κουφούς. Αυτή η προσεκτική διατύπωση θέλει τελικά να πει ότι και η πιο λαμπρή αίσθηση, όπως είναι η ακοή, εξουδετερώνεται όταν δεν συνεργάζεται με τη νόηση. Κι αυτή η διαπίστωση επιτείνεται με αναφορά στην παροιμία: μολονότι παρόντες (ενν. σε μια διάλεξη, σε ένα μάθημα) οι ανεπίδεκτοι καταντούν απόντες, γιατί δεν ενεργοποιούν το κύριο μαθησιακό όργανο που είναι ο νους⁶.

Με ένα περαιτέρω πολεμικό χωρίο ο Ηράκλειτος θέτει στο στόχαστρο ολόκληρη τη μαθησιακή διαδικασία. Λέει στο απόσπ. Β 17:

«Οι πολλοί δεν στοχάζονται πάνω σε όσα τους συμβαίνουν· ούτε κι αφού τα μάθουν τα γνωρίζουν, αλλά απλώς νομίζουν πως τα ξέρουν»⁷.

Σε τι συνίσταται η μαθησιακή διαδικασία; Το πρώτιστο θεμέλιό της είναι ασφαλώς εμπειρικό· αυτό επισημαίνει ο Ηράκλειτος με το ρήμα *εγκυρέειν*, που σημαίνει: συναντώ, τυγχάνω. Ένα δεύτερο θεμέλιο είναι όσα πληροφορούμαστε μέσω ακοής και διδασκαλίας· σ' αυτές αναφέρεται το εδώ χρησιμοποιούμενο ρήμα *μανθάνειν*. Τι προκύπτει ως αποτέλεσμα αυτής της διττής πρόσληψης; Τρία ακόμα ρήματα περιγράφουν βασικά μαθησιακά στάδια: *φρονείν*, *γινώσκειν*, *δοκείν*. Το πρώτο ρήμα χαρακτηρίζει τη νοητική επεξεργασία και εμβάθυνση, το δεύτερο ρήμα την απόκτηση αληθινής γνώσης, το τρίτο ρήμα την απόκτηση υποκειμενικής πεποίθησης⁸.

Η πολεμική του Ηρακλείτου αμφισβητεί την εγκυρότητα της γνώσης που αποκτούν οι πολλοί. Αυτό σημαίνει ότι αμφισβητεί το αποτέλεσμα της μαθησιακής διαδικασίας και όχι τα θεμέλιά της. Πράγματι οι πολλοί συναντούν (*εγκυρέουσιν*) τα πράγματα, έχουν δηλαδή εμπειρικά βιώματα, και διαθέτουν ευκαιρίες να ακούσουν και να πληροφορηθούν τη γνώση (*μανθάνουσι*). Το σημείο που επιτιμά ο Ηράκλειτος είναι ότι οι πολλοί ούτε στοχάζονται ούτε αποκτούν τελικά γνώση, και αντ' αυτού διαμορφώνουν υποκειμενικές πεποιθήσεις. Πώς οδηγείται ο Ηράκλειτος σ' αυτή τη διαπίστωση;

⁶ Αυτό επαναλαμβάνει έξοχα σε δύο στίχους ο Αριστοφάνης (*Ιπής* 1119-1120):

Ο νους δε σου | παρών αποδημεί.

⁷ *Ου φρονέουσι τοιαύτα πολλοί οκοίσις εγκυρέουσιν, ουδέ μαθόντες γινώσκουσιν, εωυτοίσι δε δοκούσι.*

⁸ Με αξιοπρόσεχτη ακριβολογία ο Ηράκλειτος υποδείχνει τον υποκειμενικό χαρακτήρα όσων «δοκούμε» με τη λέξη *εωυτοίσις*, αναφέροντάς τα στον εαυτό μας. Σε ένα συγγενικό χωρίο (απόσπ. Β 2) ονομάζει την υποκειμενική δοξασία: *ιδίαν φρόνησιν*.

2. Η επικριτική στάση κατά της πολυμάθειας

Ο Ηράκλειτος δεν στρέφει τα βέλη της κριτικής του μόνο ενάντια στους πολλούς, αλλά κι ενάντια στους λίγους. Από αυτό συμπεραίνω ότι δεν περιφρονεί τον λαό για να συνεταιρισθεί τους ελάχιστους πνευματικά ανώτερους – γι' αυτό η στάση του δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αριστοκρατική. Διότι δεν διστάζει να επιτεθεί ακόμα και στους εκλεκτότερους πνευματικούς ανθρώπους της εποχής του: στον Ησίοδο, στον Πυθαγόρα, στον Ξενοφάνη και στον Εκαταίο. Σε όλους αυτούς διαπιστώνει πολυμάθεια και τους επιλέγει ως αντιπροσωπευτικά δείγματα αυτού του «ελαττώματος». Λέει κατά λέξη (απόσπ. Β 40):

«Η πολυμάθεια δεν διδάσκει, πώς να έχουμε νου· αλλιώς θα είχε διδάξει τον Ησίοδο και τον Πυθαγόρα, καθώς επίσης τον Ξενοφάνη και τον Εκαταίο»⁹.

Ο Ηράκλειτος προσφέρει αλλού περισσότερο στοιχεία για τον Ησίοδο, και μάλιστα νοούμενο ως «δάσκαλο» των Ελλήνων. Λέει στο απόσπ. Β 57:

«Δάσκαλος των πλείστων ο Ησίοδος. Είναι γι' αυτόν πεπεισμένοι πως ήξερε τα πλείστα, ενώ αυτός δεν γνώριζε τη μέρα και τη νύχτα· διότι υπάρχει το Ένα!»¹⁰.

Εδώ παρουσιάζεται μια αξιοπρόσεκτη αντίληψη περί δασκάλου. Δάσκαλος θεωρείται αυτός, για τον οποίο οι περισσότεροι είναι πεπεισμένοι ότι ξέρει πολλά. Αρκεί όμως να είναι πεπεισμένοι; Όχι, βέβαια! Αυτός οφείλει *πράγματι* να ξέρει. Εδώ εμφανίζεται πάλι το παιχνίδι του Ηράκλειτου με διαφορετικά συνώνυμα ρήματα: *επίστασθαι, ειδέναι, γινώσκειν*. Η έκφραση είναι όμως ειρωνική: Οι άνθρωποι δεν *επίστανται*, αλλά έχουν πεισθεί για κάτι που δεν ισχύει. Πρόκειται για εσφαλμένη πεποίθηση και όχι για γνώση. Ο Ησίοδος δεν κατέχει το *ειδέναι*. Ούτε λοιπόν η πεποίθησή τους είναι αληθινή, ούτε ο Ησίοδος είναι αληθινός δάσκαλος.

Για να καταδείξει την άγνοια της πολυμάθειας, ο Ηράκλειτος δίνει ένα παράδειγμα από την ίδια την ησιόδεια διδασκαλία. Στη *Θεογονία* του ο Ησίοδος ισχυρίζεται (στίχοι 123-125 και 746-757) ότι η Ημέρα είναι κόρη της Νύχτας και αυτές οι δύο «θεές» ποτέ δεν συμβρίσκονται, διότι όταν η μία πατά το κατώφλι του παλατιού της μπαίνοντας, η άλλη το πατά βγαίνοντας. Αυτή η ριζική διαφορετικότητά τους είναι κατά τον Ηράκλειτο απατηλή. Σε αντιπαράθεση προς αυτή τη διαφορετικότητα ο Ηράκλειτος αναφέρει την ενότητα. Θέλει άραγε να πει απλά ότι μέρα και νύχτα αποτελούν ενότητα; Και πρόκειται για την επονομαζόμενη «ενότητα των αντιθέτων», την οποία συναντούμε τάχα και σε άλλα ηρακλείτεια χωρία;¹¹ Η μυθολογική παρουσίαση του Ησιόδου στηρίζεται στην καθημερινή εμπειρία, και δεν χρειάζεται να είσαι Ησίοδος για να ξέρεις ότι μέρα και νύχτα διαφέρουν. Ακριβώς το γεγονός ότι ο Ησίοδος στηρίζεται σε ένα λαϊκό μύθο και στην καθημερινή εμπειρία, τον καθιστά αμφίβολο δάσκαλο.

Παρόμοια μομφή επιρρίπτεται με το ηρακλείτειο απόσπ. Β 129 στον Πυθαγόρα. Μολονότι καταγράφεται η γενική πεποίθηση ότι ο Σάμιος σοφός επιδόθηκε περισσότερο από κάθε άλλον στην επιστημονική έρευνα (*ιστορίην ήσκησεν ανθρώπων μάλιστα πάντων*), αυτή η δραστηριότητα τίθεται υπό ριζική αμφισβήτηση με όσα ακολουθούν: Πρόκειται κι εδώ για μια πολυμάθεια που συνίσταται σε συρραφή ξένων συγγραμμάτων, από τα οποία ο Πυθαγόρας έκανε μια κακότεχνη

⁹ *Πολυμαθίη νόον έχειν ου διδάσκει· Ησίοδον γαρ αν εδίδαξε και Πυθαγόρην, αύτις τε Ξενοφάνεά τε και Εκαταίον.*

¹⁰ *Διδάσκαλος δε πλείστων Ησίοδος· τούτον επίστανται πλείστα ειδέναι, όστις ημέρην και ευφρόνην ουκ εγίνωσκεν· έστι γαρ εν.* Για το ότι η έκφραση «έστι γαρ εν» δεν πρέπει να ερμηνευτεί με το επιπόλαιο νόημα: η μέρα και η νύχτα είναι ένα, δες M. Heidegger – E. Fink, *Heraklit. Seminar Wintersemester 1966/67*, Frankfurt a.M. 1970, S. 73-74.

¹¹ Δες π.χ. «ζωντανό-πεθαμένο» (απόσπ. Β 88), «ζωή-θάνατος» (απόσπ. Β 48), «αρχή-πέρας» (απόσπ. Β 103), «αθάνατοι-θνητοί» (απόσπ. Β 62).

επιλογή. Είναι ενδιαφέρον ότι σ' αυτό το χωρίο η πολυμάθεια ερμηνεύεται από τον Ηράκλειτο ως «κακοτεχνία», αφού ο Πυθαγόρας έφτιαξε ένα συμπλήμα – θα λέγαμε σήμερα – από τα πολλά μεταποιώντας τα σε δική του φιλοσοφία (*εωυτού σοφίην*), αντί να αναχθεί στην αληθινή σοφία που είναι μια θεϊκή ενότητα.

3. Η παιδεία ως αυτοεξέταση-αυτοδιεύρυνση

Ένα από τα συντομότερα διασωσμένα αποσπάσματα του Ηρακλείτου, είναι αυτό που διαβεβαιώνει ότι ο Εφέσιος στοχαστής στράφηκε προς τον εαυτό του και τον εξέτασε εις βάθος (απόσπ. Β 101): *εδίξησάμην εμεωυτόν* (= «διερεύνησα τον εαυτό μου»). Η συντομία αυτού του χωρίου δεν το κάνει σαφέστερο από άλλα εκτενή. Με ποια αφορμή και για ποιο λόγο ισχυρίζεται ο Ηράκλειτος κάτι τέτοιο; Ο Πλούταρχος που μας διέσωσε αυτές τις λέξεις ισχυρίζεται πως πρόκειται για θετική αντίδραση στην προτροπή του μαντείου των Δελφών: *γνώθι σαυτόν*. Στη δίλεκτη προτροπή του μαντείου ο Ηράκλειτος απαντά με μια επίσης δίλεκτη διαβεβαίωση. Είναι όμως πράγματι μια θετική ανταπόκριση;

Το νόημα της δελφικής προτροπής αφορά όχι μόνο τη σχέση του ανθρώπου με τον εαυτό του αλλά και τη σχέση του προς τον θεό. Σημαίνει: «Γνώρισε τα ανθρώπινα όριά σου και μη συγγέεις τον εαυτό σου με τον θεό», ή αλλιώς: «Περιορίσου στον ανθρώπινο εαυτό σου διαπιστώνοντας τα πεπερασμένα του όρια». Ενδιαφέρεται άραγε και ο Ηράκλειτος για έναν αυτοπεριορισμό ή μήπως μάλλον για μια αυτοδιεύρυνση μέσω αυτοδιερεύνησης;

Αντί να επαναλάβει το ρήμα της *γνώσης*, που χρησιμοποιήθηκε στη δελφική προτροπή, ο Ηράκλειτος προκρίνει το ρήμα *δίξημαι*, που σημαίνει: διερευνώ το κρυφό νόημα ενός διφορούμενου χρησμού¹². Εδώ το ρήμα δεν αναφέρεται όμως σε ένα θεϊκό χρησμό, αλλά στον ανθρώπινο εαυτό. Είναι άραγε και αυτός διφορούμενος; Και μήπως η διερεύνηση μπορεί να οδηγηθεί σε δυσεύρετα όρια; Πράγματι ο Ηράκλειτος διαβεβαιώνει ότι όσο και αν προχωρήσει κανείς, δεν θα μπορέσει ποτέ να βρει τα πέρατα της ψυχής του (απόσπ. Β 45):

«Τα πέρατα της ψυχής δεν θα μπορούσες να τα βρεις, ακόμα κι αν πορευόσουν όλο τον δρόμο· τόσο βαθύς είναι ο λόγος της»¹³.

Με αυτή την πρόταση ο Ηράκλειτος ισχυρίζεται ότι και η ψυχή έχει λόγο, όπως και ο θεός που χρησιμοδοτεί. Άρα χρειάζεται κι εδώ μια αποκρυπτογράφηση. Αυτή περιγράφεται σαν μια πορεία σε κάθε ενδεχόμενη οδό και σε όλο το μήκος της, ώσπου να βρει κανείς τα βαθύτερα όριά της – μια «εξεύρεση» που κατά τον Ηράκλειτο είναι αδύνατη. Υπάρχει λοιπόν μέσα στην ψυχή του ανθρώπου μια απεραντοσύνη αντίστοιχη προς τη θεϊκή, κατά το μέτρο που τα πέρατα είναι ανέφικτα στην οσοδήποτε βαθιά διερεύνηση. Κάτω από αυτούς τους όρους η διαβεβαίωση του Ηρακλείτου ότι διερεύνησε τον εαυτό του δεν μπορεί να είναι μια καυχησιά, αλλά μια αναφορά σε μεγάλη και αξιοσέβαστη πράξη (*ως μέγα τι και σεμνόν διαπεπραγμένος*, λέει ο Πλούταρχος παραδίδοντας αυτό το δίλεκτο απόσπασμα).

Ιδωμένη, ωστόσο, σε συνάρτηση προς το απόσπ. Β 45 η αυτοδιερεύνηση του Ηρακλείτου σημαδεύει μια αποτυχία. Δηλώνει ότι όση «οδόν» και αν πορεύτηκε, ο Εφέσιος δεν κατόρθωσε να βρει τα πέρατα της ψυχής του. Αυτό το αρνητικό αποτέλεσμα είναι άξιο απορίας. Πώς έφθασε ο Ηράκλειτος σ' αυτό το αρνητικό συμπέρασμα; Πρέπει τούτο να εκληφθεί ως μια προσωπική αποτυχία, ή μήπως προδικάζει το αδιέξοδο όπου οδηγείται κάθε αυτοεξέταση;

¹² Δες Ηροδότου 7, 142.

¹³ *Ψυχής πείρατα ιών ουκ αν εξεύροιο, πάσαν επιπορευόμενος οδόν· ούτω βαθύν λόγον έχει.*

Ενδεχομένως υφίσταται μέσα στη σκέψη του Ηρακλείτου κάποια εννοιολογική διαφορά ανάμεσα στον εαυτό μας και στην ψυχή μας. Αλλά δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι η ψυχή αποτελεί ένα σημαντικό αν όχι το πιο σημαντικό μέρος του εαυτού μας. Προς αυτήν λοιπόν θα στραφεί πρώτιστα κάθε αυτοεξέταση. Πώς αντιλαμβάνεται ο Ηράκλειτος την ψυχή; Πρόκειται άραγε για κάτι αποκλειστικά ανθρώπινο, ή μήπως η ψυχή είναι κάτι που ιδιάζει σε όλα τα έμβια όντα και ακόμα πάρα πέρα στα μη ζωντανά; Αυτά τα ερωτήματα μας οδηγούν σε ένα δύσβατο κεφάλαιο της ηρακλείτειας σκέψης, που είναι η ψυχολογία του. Για να μην απομακρυνθούμε από την περιοχή της παιδείας, θα σταθούμε μόνο στο ηρακλείτειο απόσπ. Β 36, που μας δίνει μια παράδοξη αλλά ξεκάθαρη αντίληψη για την ψυχή. Λέει εκεί ο Ηράκλειτος:

«Για τις ψυχές ο θάνατος έγκειται στο να γίνουν νερό, για το νερό ο θάνατος έγκειται στο να γίνει γη· από τη γη γίνεται το νερό και από το νερό η ψυχή»¹⁴.

Από αυτή την απαρίθμηση γίνεται ξεκάθαρο ότι η ψυχή εκλαμβάνεται ως ένα από τα λεγόμενα «στοιχεία» ή καλύτερα ως μία από τις «αρχές» των όντων.

Ξεκάθαρο γίνεται τώρα και το αντικείμενο της ηρακλείτειας αυτοεξέτασης. Αυτή η αυτοεξέταση συνίσταται σε μια αναγωγή του χωροχρονικά πεπερασμένου εαυτού μας στις απέραντες και απέραντα δημιουργικές αρχές που ονομάζονται: ψυχή (δηλ. φωτιά) – νερό – γη. Η αυτοεξέταση είναι μια στροφή της προσοχής μας προς αυτές τις αρχές και μια διαπίστωση ότι αποτελούμε αναπόσπαστο μέρος των δυνάμεων που παράγουν το κάθε τι, υγρό ή στερεό, υλικό ή άυλο σώμα. Η αυτοεξέταση μας ενοποιεί με το σύμπαν από όπου προερχόμαστε και του οποίου θα συνεχίσουμε να αποτελούμε μέρος ακόμα και μετά θάνατον. Η αυτοεξέταση είναι λοιπόν μια πράξη εξαιρετικά συγκεκριμένη, έστω και αν σφραγισμένη με τη σφραγίδα του απέραντου και του ανεξερεύνητου.

Μα είναι ικανοί όλοι οι άνθρωποι να κάνουν αυτή τη βαθύτατη αυτοεξέταση, ώστε να διαβλέψουν τον ομόλογο χαρακτήρα της πεπερασμένης τους ψυχής με τις αρχέγονες δυνάμεις του σύμπαντος; Σ' αυτό το κρίσιμο ερώτημα ο Ηράκλειτος απαντά καταφατικά εξαφανίζοντας κάθε υποψία αριστοκρατικής περιφρόνησης των πολλών ανθρώπων. Λέει στο απόσπ. Β 116:

«Σε όλους τους ανθρώπους υφίσταται η δυνατότητα να γνωρίσουν τον εαυτό τους και να σκεφτούν σώφρονα»¹⁵.

Ίσως αυτή η αισιόδοξη άποψη για μια δυνατότητα βαθύτατης αυτογνωσίας και σωφροσύνης είναι η πιο σημαντική προτροπή για καθολική διεύρυνση της παιδείας, που έχει να μεταδώσει έως τις μέρες μας ο Ηράκλειτος.

---

¹⁴ *Ψυχήσιν θάνατος ύδωρ γενέσθαι, ύδατι δε θάνατος γην γενέσθαι, εκ γης δε ύδωρ γίνεται, εξ ύδατος δε ψυχή.*

¹⁵ *Ανθρώποισι πάσι μέτεστι γινώσκειν εωντούς και σωφρονείν.*